Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim

KOCKÁZATOS LEHETŐSÉGEK

INDIVIDUALIZÁLÓDÁS, TÁRSADALMI ÉLETFORMÁK ÉS A SZERELEM ÖSSZEFÜGGÉSE

Eredeti tanulmány: Beck, Ulrich és Beck-Gernsheim, Elisabeth (1994): Einleitung. Riskante Chancen – Gesellschaftliche Individualisierung und soziale Lebens- und Liebesformen. In: Uők.: *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Suhrkamp: 7–19.

Az írás – amely egyben könyvbevezető – a szerelem, a szabadság és a család történelmileg kialakult szembenállását vizsgálja. A szerzők érvelése szerint az ipari társadalom megteremtette a nukleáris családot, de a korszakot átitató eszméket – a szabadságot és egyenlőséget – különválasztotta attól. Ahogy viszont azok a családban fokozatosan megjelentek, úgy gyűrűztek át a szerelmi viszonyokba is az önmegvalósításon és a szerelemhez kapcsolt felfokozott reményeken keresztül. A változás egyik fő oka az individualizálódás volt. A szakmai pályafutáshoz kapcsolódó értékek belsővé váltak, ez a munkaerőpiac és a párkapcsolat követelményei között feszültséget teremtett. Mindez a család és a szabadság közti ellentétben csapódott le. Bár korábbi korokban is létezett individualizálódás, de ilyen széles tömegekre és területre eddig nem terjesztette ki a hatását.

Könyvünk címe a szerelem[1] területén megfigyelhető zűrzavar normalitássá, mindennapossá válására utal. Számos kérdés merülhet fel. Nem csupán vágyálom ez? Rémálom? Vagy inkább egyfajta háremfantázia? Mi köze ennek a Németországban tapasztalható, a nagy fellángolásokat és szenvedélyes drámákat nélkülöző unalmas normálhétköznapokhoz? Társadalombiztosítás és (lyukas) szociális háló, gazdasági csoda, majd kockázattársadalom, most pedig a szerelem reálisan létező kaotikussága? Csak nem a „személyes érintettség" beszél belőlünk?

De, de nem csak az. A normalitás csupán csalóka látszat. Ugyanígy félrevezetők a statisztikák is, hiszen a válások számát az újraházasodási arányszámokkal próbálják megbecsülni – így pedig a nagybetűs házasság és család reményt keltő fogalmainak ragyogása eltünteti az egész problémát. Ha a manapság felmerülő látszólagos értelmetlenségeket kívánjuk megfejteni (a szerelmi kapcsolatok és a család romantizálódását, az e kettőre vonatkozó tradicionális bizonyosságok eltűnését, a nemek konfliktusa által létrehozott hangzavart stb.), akkor *a szerelem, a szabadság és a család történelmileg új, éles szembenállását* kell a középpontba állítanunk.

---

1 A német 'Liebe' egyszerre jelent szerelmet és szeretetet. A fordításban azonban a 'szerelem' kifejezését használtam. Ennek legfőbb oka, hogy e bevezető jellegű írásban a 'Liebe' leginkább a párkapcsolatok kontextusában kerül elő, amit adekvátan fejez ki a szerelem. Ahol a szövegkörnyezet szükségessé tette a szó többértelmű fordítását, ott jeleztem mindkét jelentést – *a ford.*

A FRANCIA FORRADALOM UTÓLAGOS HATÁSA – A MAGÁNÉLET KIS FORRADALMA

A magánélet és az intimitás áthagyományozott formái ma a szabadság és a függetlenség régi és új be nem váltott ígéreteivel és az ezek alapján megfogalmazott követelésekkel kerülnek szembe. Az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozata és a francia forradalom által keltett remények nem váltak valóra: az így megfogalmazott gondolatokat és törekvéseket kinevették, lenézték, és küzdöttek ellenük. Az is igaz azonban, hogy az említett dokumentumok keltette remények már-már legendásan többértelműek. Mégis önálló létre és hatóerőre tettek szert. A magánélet kis forradalma – a francia forradalom utólagos hatásaként – az egyének vágyaiban és kívánságaiban ment végbe. Ugyanakkor a remények többértelműségének hatására egy ambivalencia figyelhető meg e mai forradalomban: egyrészt a családi egyenlőtlenségek ellen irányul, másrészt a családi értékeket már-már vallásos dicsfénnyel látja el.

Az ipari társadalommal létrejött családtípus, amit a szociológusok „nukleáris családnak" neveznek, éppen hogy az ellentétét jelenti az egyenlőség ugyanezen időszakban nagy politikai karriert befutó eszméjének. A család e formája a nőt a családi szférával azonosítja. Nemcsak az anyaság és a családban végzett munka miatt, hanem azért is, mert a gazdaságilag önállótlanok szerepét osztja ki rá, sorsát pedig férje bérfüggősége határozza meg. A férj körül forog a munkaerőpiac, vagy őneki kell körülötte forognia. A keresőtevékenység végzésének kényszere pedig arra ítéli a „családi személyt" (a feleséget), hogy mobilitásában férjét kövesse (*Mitmobilität*), hogy gazdasági helyzetét és életsorsát mintegy „másodkézből" szenvedje el, és élethosszig belekényszerüljön a családban és háztartásban való ténykedés szinte már születési rendi színezetű szerepébe.

Gyors iramban nő ugyanakkor azon nők száma, akik megpróbálnak kitörni a számukra kirendelt rendies háziasszonyszerepből. E tömeges ébredés által egyszeriben láthatóvá válik, hogy a remény álomképe – azaz a család, amit a vágyak alapján a gyengédség, a nem piaci viszonyok, a magánéleti boldogság és a kölcsönös egymásra találás színhelyeként képzelnek el – két korszak szerencsétlen keveréke, így a gyengédség a szolgasággal és a modernitással elegyedik. Ez a hibrid jellegű képződmény oly mértékben van széthullásra ítélve, amennyire megtörténik az, ami tulajdonképpen a világ legtermészetesebb dolga: hogy a nők is ugyanúgy kikövetelik maguknak azt a szabadságot és egyenlőséget, amit a férfiak korábban jó okkal (de mégis jogtalanul) nem akartak a családban érvényesíteni.

Olyasminek vagyunk ma tanúi, amit félig ismerünk, félig nem. Ismerjük a paraszti felkeléseket és a polgárság lázadását a feudális nemesi társadalom kötöttségei ellen. Ugyanakkor sokan nem veszik észre, hogy a férfiak és a nők mai szembenállásában a

szabadságra törekvés régi törvénye van kibontakozóban, bár eltérő formában és másféle következményekkel. Éppúgy, ahogy a parasztokat „felszabadították" röghöz kötöttségükből, és ahogy a nemességet megfosztották származási alapú privilégiumaitól, úgy – a szabadság és egyenlőség eszméinek hatására – a nukleáris családnak a nemeket rendies szerepekbe kényszerítő belső szerkezete is széthullóban van. E két eszme immár nem áll meg a magánélet kapui előtt, begyűrűzik oda; így jön létre az a mára teljesen megszokottá és mindennapossá vált zűrzavar, amely a szerelem viszonyait jellemzi.

De mi következik a család, azaz a háziasított szerelem *után?* A család! Csak éppen más, több és jobb: az ügyeket megtárgyaló család, a családok sorozata és a sokszoros család, amely a válás, újraházasodás, válás stb. révén jött létre, és amelyet én és partnerem, továbbá a mindkettőnk családi múltjából és jelenéből származó gyerekek alkotnak. Mindez a nukleáris család kibomlása: a temporalizálódása, az őt alkotó egyének szövetségre lépése, a család felmagasztalása és kényeztető-babusgató közösséggé alakítása. Ezen felmagasztalásnak és gyengédségre törekvésnek nem utolsósorban az a forrása, hogy a hagyományoktól megfosztott-megszabadított, absztrakt és katasztrófák által sújtott kockázat- vagy jóléti társadalmunkban a család birtokolja az élhető ellenpólus monopóliumát: *soha nem volt még ennyire szükségünk a szerelemre és szeretetre, ugyanakkor soha nem gördültek ekkora akadályok eléjük*. Ahogy egyre lehetetlenebbé válik a szerelem, úgy *növekszik* a fenségessége, szimbolikus hatalma, csáb- és megváltó ereje. E furcsa törvényszerűség háttere előtt értelmezhető a válási *és* az újraházasodási arányszámok alakulása, valamint az a mániákusság, amellyel az emberek a másikban önmagukat: identitásukat és megváltásukat keresik. A megváltás szenvedélyes üldözése során szinte már egymásnak esnek.

Nők és férfiak már-már kényszeresen keresnek valamit, keresésre vannak kényszerítve – ez mutatkozik meg a házasságlevél nélküli kapcsolatokban, a válásokban, a házassági szerződésekben, és abban, ahogy küzdenek a munka és a család összeegyeztetéséért, a szerelemért és a házasságért, az „új" anyai és apai szerepekért, a barátságokért és ismeretségekért. Mindezek visszafordíthatatlanul mozgásba hozták a magánéletet. Ez úgyszólván az osztálykonfliktus utáni „osztálykonfliktus". Ha a jólét és a társadalombiztosítás magas szintet ért el, ha a béke és a demokratikus alapértékek magától értetődővé kezdenek válni, akkor a nélkülözéssel és a társadalmi elnyomással szembeni mindennapi küzdelem veszít jelentőségéből, és többé nem tudja elkendőzni azokat az ellentmondásokat, amelyek szabadság, egyenlőség és család, továbbá szabadság, egyenlőség és szerelem között feszülnek. A hagyományos társadalmi identitások elhalványulásával a férfiak és nők nemi szerepei közötti ellentétek kerülnek a magánélet középpontjába. Ezek az ellentétek – amelyek a mosogatás, a férfi és a női szexualitás kisebb-nagyobb konfliktusaiból, valamint a mindezekben benne lakozó politikából erednek – elkezdik

átalakítani a társadalmat, egyszerre jól látható és rejtett módon. A szerelem illékonnyá válik, amennyiben felfokozott remények kapcsolódnak hozzá, és az önmegvalósítást középpontba helyező társadalom kultikus középpontjává válik. És annál inkább fokozódnak a vele kapcsolatos remények, minél illékonyabbá válik, minél jobban eltűnnek a rá vonatkozó társadalmi példák.

Rejtett, átláthatatlan és szintbéli eltolódásokkal jellemezhető változások ezek – talán épp azért, mert a szerelem médiuma által kijelölt területen mennek végbe. A folyamat először nem tűnik általánosnak, hanem csupán az én és a te szembenállásában jelenik meg. A történelmi fejlemények hatására konfliktussal terheltté és jelentőségteljessé vált szerelemben rejlő konfliktuspotenciál tehát nem a hatalmi helyzetek vagy a társadalmi pozíciók között feszülő ellentétek általános szintjén bontakozik ki; a szerelem inherens robbanékonysága azokból az általa közvetlenül érintett személyek lényéből – tulajdonságaikból, hibáikból és mulasztásaikból – ered, melyek a kölcsönös szemrehányások és menekülési kísérletek kiinduló- és csomópontjaivá válnak. Profán módon kifejezve: ugyan a munkások és a vállalkozók is egyének közötti vitaként fogják fel konfliktusaikat, de ők legalább nem kényszerülnek rá, hogy szeressék egymást, saját háztartást alapítsanak, összeházasodjanak, és gyerekeket neveljenek fel. Férfi és nő magánviszonyaiban, az ellentétek háztartásbeli közösségében minden konfliktus személyessé válik. Az a megállapodás, miszerint mindent saját igényeink alapján kell kialakítanunk, hogy hagyjuk „kinn" a világot, és eközben szerelmünkből építkezve valami újat hozzunk létre, a férfiak és nők közti ellentéteket személyes tulajdonságok közötti ellentétekké változtatja át. Azért olyan fájóak ezek a konfliktusok és szembenállások, mert örök keresőkként rá kell hagyatkoznunk a gyengédségre épülő párkapcsolatokra, melyek viszont már a kezdettől magukban foglalják a partnerek konfliktusának lehetőségét.

A szerelem barátságtalanná vált. A látszólag magántermészetű sérelmekkel és árulásokkal szemben a hozzá kapcsolt egyre felfokozottabb remények tartják fenn az eszméjét. „A következő férjemmel minden jobb lesz" – az ilyesfajta biztató-vigasztaló megfogalmazások mindkettőt magukban foglalják: a reménytelenséget és a reményt; a felfokozásukat és a személyes viszonyokká alakításukat. Könyvünk fejezetei ezt a zűrzavart és a belőle eredő bonyodalmakat próbálják meg illusztrálni – hogy mindez gyakran komikussá, banálissá, tragikomikussá és néhányszor tragikussá is válik. Könnyen meglehet, hogy csak azért váltak ezek a kérdések manapság olyan fontossá, mert kifogytunk az egyéb témákból. De még valószínűbb, hogy ígéreteivel és konfliktusaival a szerelem vált a hagyományoktól megfosztott-megszabadított életvilágunk „új" középpontjává, amely körül minden forog. Reményként, árulásként, vágyakozásként, féltékenységként tud szert tenni erre a szerepre – vagyis egyfajta szenvedélyként, már-már mániaként, ami még az olyan „vonalas" embereket is magával ragadja, mint amilyenek a németek. Ez a szerelem teljesen mindennapivá vált kaotikussága.

INDIVIDUALIZÁLÓDÁS – ÚT EGY MÁSFÉLE TÁRSADALOMBA?

De mégis mi az ördög okozza azt, hogy az emberek épp a családdal szemben fogalmazzák meg a szabadság és önmegvalósítás eszméit, az én kibontakozásának álmát? Miért indulnak el ennek hatására arra az utazásra, ami a legidegenebb, mert valójában a legközelebbi, legszentebb és legveszélyesebb kontinensre, a saját énjük területére vezet? Mi *magyarázza* ezt a látszólag teljesen individuális, mégis szinte sematikus mozgást, ezt a buzgóságot – sőt már-már megszállottságot, a fájdalom vállalásának hajlandóságát, a kéjjel vegyes kíméletlenséget –, amivel az emberek kitépik gyökereiket az őket tápláló talajból csak azért, hogy ellenőrizzék, egészségesek-e?

Sokak számára kézenfekvő a válasz, miszerint nem valami külsődleges, társadalmi tényezőben kell az okokat keresnünk, hanem maguk az emberek a hibásak: mert akaratosak, nem elégszenek meg semmivel, túlzásba viszik az élmények hajszolását, és mert egyre csökken a beilleszkedési, lemondási és végrehajtási hajlandóságuk. Egyfajta egyetemessé vált korszellem ragadta meg és bujtotta fel tehát az embereket. A mozgás hatókörét így az fogja meghatározni, hogy az emberek mennyire tudják egybekényszeríteni a vágyakat a valósággal, a mennyet a földi világgal.

Ez az elsietett magyarázat, ez a látszólag oly meggyőző nézőpont azonban további kérdéseket vet fel: hogyan magyarázzuk akkor azt, hogy az emberek tömegesen és egyidejűleg kezdik meg az életkörülményeiket összegubancoló utazást? Ez nem megállapodás kérdése: az elváltak milliói nem valamiféle én-autonómiát és individuális sztrájkjogot követelő szakszervezet tagjai, sokkal inkább arról van szó, hogy az emberek egyéni belátásuk alapján védekeznek valami olyasmi ellen, ami szerintük túlerőben van velük szemben – úgy gondolják tehát, hogy csak önmagukért harcolnak, és a legbelsőbb vágyaikat próbálják megvalósítani. Ebben a színjátékban tehát mindenki egyedinek, személyesnek és individuálisnak ható kosztümöket vesz fel – miközben a darabnak a világ legkülönfélébb nyelvein és nagyvárosaiban színre vitt vég nélküli premierjében minden egy jó előre betanult koreográfia szerint történik.

A világ országaiban miért döntenek milliók – ugyan individuálisan, de mégis szinte egy kollektív transz hatására (mintha csak valamilyen magasabb rendű törvényt hajtanának végre) – úgy, hogy feláldozzák a múlt családi boldogságát az új álom érdekében? Miért döntenek (egyre gyakrabban tudatosan és egyedül) a hagyományos házasság jogi hálóján és biztonságot nyújtó viszonyain túllépő „vadházasság" és az ezzel esetlegesen együtt járó kevésbé védett szülői felügyelet mellett? Vagy amellett, hogy egyszerűen csak önmagukért éljenek, hogy a függetlenség, változatosság és sokrétűség álmát követve mindig újabb és újabb oldalait fedezzék fel énjüknek, még akkor is, ha mindez már inkább

rémálomként hat? Mi ez, csak nem valamiféle egoizmusjárvány: lázas én-tudatosság, ami leküzdhető erkölcsi oltással, forró közösségi borogatással és a közjó szempontjainak folyamatos sulykolásával?

Vagy mégis valami más, kevésbé szembetűnő dolog tör utat magának? Nem lehet, hogy az önmaguk irányításáért küzdő egyének inkább egy sokkal mélyebb átalakulási folyamat hírhozói és végrehajtói? Mindezek nem inkább egy új korszak, az egyén és társadalom új, még feltalálandó viszonyának jelei és előjelei? Nem inkább a helyzetek ama közösségére utalnak e jelek, amelyet az emberek már nem tudnak a régi kollektív előírások és formulák jelentette konszenzuális tudás alapján felépíteni, hanem amit az egyediségből és az individuális életrajzból kell az újabb és újabb egyezségek, kérdezősködések, érvelések során a szó hatalmával létrehozni, és az egyéni biográfiák széthúzó erejével szemben egybetartani? De. Ez a nézőpont jelenti könyvünk elméleti hátterét, melynek kulcsszava az *individualizálódás*. Hadd világítsuk meg egy példaértékű történelmi összehasonlítás segítségével, hogy mit is értünk ez alatt.

A 19. század végén, amikor már érzékelhetően válságban volt a család, a Polgári törvénykönyv atyjai olyan mindenek felett lebegő és önmagát megalapozó intézményként határozták meg a házasságot, amit még maguknak a házastársaknak sem volt szabad megbolygatniuk, illetve kritizálniuk (talán nem is nagy véletlen, hogy e gyermeknek csupán apái voltak). „A német nép keresztény szemléletmódjának megfelelően abból indulunk ki, hogy a házasságra vonatkozó jog területén […] nem szabad az egyéni szabadság elvét érvényesíteni, hanem a házasságot olyan *erkölcsi és jogi intézménynek kell tekinteni, amely független a házastársak akaratától*" – olvashatjuk az akkori Ptk. megfelelő helyein (Motive 1888: 562 – kiemelés tőlünk), mintha csak kimásolták volna a Funkcionalizmus nagy képeskönyvéből a közös értékboltozat szentségére vonatkozó fejtegetéseket.

Az individualizálódás épp az ezzel ellentétes elvet jelenti és valósítja meg. Az individualizálódás kiszakítja és kiszabadítja az egyéni életrajzokat a tradicionális előírások és a velük együtt járó biztonságok köréből, megszabadít a külső felügyelettől és a nagy erkölcsi rendszerek hatalmától. Az életút nyitottá: egyéni döntésektől és cselekvésektől függővé válik. Egyre kevesebb olyan életkörülménnyel találkozunk, amely felett ne lenne hatalma az egyéni döntéseknek; ezzel párhuzamosan nő az életrajzon belül a választás számára hozzáférhető elemek száma, amelyek a mi aktív közreműködésünket kívánják meg. A *normál*életrajz *választott* életrajzzá[2] válik – ezzel persze új kényszerek járnak együtt, és valami, amit talán „a szabadság jéghideg fuvallatának" (von Wysocki 1980) lehetne nevezni.

Nem tudjuk már, mi is a család, a házasság, a szülőség, a szexualitás, az erotika és a szerelem, vagy hogy mit is jelentsenek, milyenek legyenek vagy lehetnének. Már

2 Ez Katharina Ley (1984) kifejezése.

nincs egyszerűen lehívható előfeltevésszerű tudásunk velük kapcsolatban, amely alapján kötelező érvényű kijelentéseket tehetnénk. E fogalmak és intézmények tartalmuk, kizáró mechanizmusuk, a rájuk vonatkozó morál és erkölcs, a bennük rejlő lehetőségek alapján szinte egyénenként és kapcsolatonként váltakoznak. Mit? Hogyan? Miért? Miért ne? – folyamatosan ezeket a kérdéseket boncolgatjuk, szüntelenül tárgyalunk, fejtegetünk, érvelünk és megállapodásokat kötünk, még akkor is, ha ily módon kipattannak vagy eszkalálódnak azok a kis részletekben rejlő konfliktusok, amelyeket kezelni szerettünk volna. A párkapcsolatot létesíteni és párjukkal együtt élni kívánó egyének egyre inkább önmaguk határozzák meg életformájukat: ők válnak a törvényhozókká, hibáik ítélőbíráivá, bűneik súlyát – saját külön bejáratú papjukként – csak ők maguk képesek levenni saját vállukról, önmaguk terapeutáiként csakis ők képesek a múlt béklyóit lerázni, vagy legalább lazítani szorításukon. De ezzel együtt mi vagyunk azok is, akik bosszút állunk az elszenvedett sérelmekért. A szerelem üres fogalommá válik, amit maguknak a szerelmeseknek kell tartalommal megtölteniük (betemetve ezzel az egyéni életrajzok között tátongó szakadékokat), még akkor is, ha e próbálkozások során szinte mindig a szerelmes dalok, a reklámok, a pszichoanalízis, a pornográf forgatókönyvek, vagy éppen a csöpögős szerelmes regények sémáit veszik igénybe.

A reformáció hatására elbúcsúztunk az egyház világi ölelésétől és az isteni eredetű rendi hierarchiától, majd eljutottunk a társadalmi, polgári és ipari világba, amely úgy tűnt, hogy szinte korlátlan lehetőségeket biztosít önmagunk alakítására, a természet uralására és a technikai teremtés számára. Manapság valami hasonló, de mégis teljesen más megy végbe: ma épp az ipari társadalom életformáitól és haladáshitétől búcsúzunk el a normalitás és a jólét csendesen belopakodó hatásai, másrészt pedig az elszabadult modernizációs folyamatok kényszerei miatt – és megérkeztünk ahhoz a magányhoz, ami az önmagunkért való felelősségvállalásból adódik. Mi vagyunk azok, akik szabadon rendelkezünk életünk és szerelmi kapcsolataink felett, *és* akik egyúttal a legnagyobb veszélyt is jelentik ezekre, mert a külső körülmények és intézmények nem készítettek fel minket az ilyen kihívásokra. Az individualizációs folyamat tehát *kiszabadítja* az embereket azokból a belsővé tett nemi szerepekből, amelyeket az ipari társadalom tervrajza alapján a kiscsalád életvezetési modellje testesített meg. Eközben arra kényszerülnek, hogy az anyagi hátrányok elkerülése érdekében a munkaerőpiacon, a képzési rendszeren és a mobilitási csatornákon keresztül *saját egzisztenciát* építsenek fel, és hogy ezt szükség esetén kijátsszák a családi, partneri és szomszédsági kötelékekkel *szemben* (mindez előfeltételezi a nemi szerepekből való kiszabadulást, ugyanakkor visszacsatolásként tovább is erősíti azt).[3]

3 Manapság szinte mindenki individualizációról beszél – akár a fogalom értelmében, akár sejtésként, magyarázatként, megoldásként vagy átokként. A legkülönfélébb témákkal kapcsolatban tárgyalják és vitatják. A „hangulatdemokrácia" összefüggésében a korábban erős pártpreferenciákkal

Az akadályokkal, gátló tényezőkkel és ellenállásokkal való szembeszállások egyéni törekvéseknek tűnnek, de az ily módon létrejövő jelenségeknek van általános vonása is, mivel *általános parancsoknak* engedelmeskednek. Arról a kényszerről van szó, ami a saját szakmai pályafutás felépítésének parancsából következik, ami persze előfeltételezi azt is, hogy megtervezzék és végrehajtsák az oktatási pályájukat, és eleget tegyenek az így fellépő mobilitási követelményeknek (ezt nem veszik figyelembe a családi harmóniát imáikba foglalók, amikor a munkaerőpiacot ostorozzák). A szabadság eszméje, a szabadságtudatosság, mely ma új formákat keresvén a család régi modelljét kezdi ki, nem egyéni találmány, hanem valójában a jóléti állam által szabályozott és hatásaiban tompított munkaerőpiac kései terméke – egyfajta *munkaerő-piaci szabadságról* beszélhetünk, amely kifejezésben a szabadság az önmagunkon gyakorolt kényszer és az önkéntes alkalmazkodás értelmében szerepel. Meg kell felelni a munkaerő-piaci kényszereknek, ez pedig úgy lehetséges, ha *belsővé tesszük* őket: részévé kell, hogy váljanak a személyiségnek, az életvezetésnek, az életpálya megtervezésének – ugyanakkor épp ezek a belsővé tett elvek kerülnek összetűzésbe a családi viszonyokkal és a családon belüli munkamegosztással, mivel ez utóbbiak a munkaerőpiaccal szemben jöttek létre.

Mindez általában egyéni kudarcként (méghozzá a nők kudarcaként) jelenik meg számunkra. Ha azonban felülemelkedünk a cselekvők perspektíváján, és a történeti szempontot is érvényesítjük, akkor e tünetek inkább annak a családmodellnek a csődjére

---

bíró szavazók kiszámíthatatlan mozgásaira mutattak rá. A szakszervezetek egyik legfőbb problémájával, a tagok létszámának csökkenésével kapcsolatban arra világítottak rá, hogy az nyilvánvalóan nem állítható meg a régi jelszavak mantraszerű ismételgetésével és az avítt szervezeti formák konzerválásával. Emellett az ifjúság engedetlenségét is az individualizáció hatásaival magyarázták. De vizsgálták a társadalom strukturális egyenlőtlenségeit is, melyekből a kutatók már csupán operacionalizálási bűvészmutatványok segítségével képesek a kaotikus adathalmazok alapján osztályokat létrehozni. És persze foglalkoztak azokkal a teljesen hétköznapi rejtélyekkel is, amelyek a házasságra és a családra vonatkozó adatok mögött felsejlenek a sohasem teljesen semleges megfigyelő számára. Az e helyen szereplő fejtegetéseink nagymértékben előfeltételezik azokat az írásainkat, amelyek elsőkként járultak hozzá ehhez a szinte minden témára alkalmazott individualizációs vitához (Beck 1983; Beck-Gernsheim 1983; Beck [1986] 2003), így ezen fejtegetéseket – amennyiben nem szükséges – nem ismételjük meg. A társadalmi individualizálódás *elméletéhez* lásd továbbá: Elias ([1939] 2004); Habermas (1988: 223-tól); Honneth (1988); Luhmann ([1982] 1997); Kohli (1988); Keupp (1988); Keupp és Bilden (1989); P. A. Berger (1987); P. A. Berger és Hradil (1990); Dörre (1987: 43-tól); Ritsert (1987); Brose és Hildenbrand (1988); Lau (1988); Joas (1988); Rosenmayr (1985); Hennig (1989); Esser (1989); Hornstein (1988); Flitner (1987); Weymann (1989); Klages (1988); Heitmeyer és Möller (1988); Wahl (1989); Neckel (1989); Zoll et al. (1989).

utalnak, amely *egy* munkaerő-piaci életrajzot próbált meg az élethossziglani házimunka életrajzával összeilleszteni. Ez a modell tehát ily módon alkalmatlan arra, hogy *két* olyan munkaerő-piaci életpályát forrasszon össze, amelyeknek inherens cselekvési logikájuk szerint önmaguk körül *kell* forogniuk. Két ennyire centrifugális hatású életút egymásba fonása és összetartása oly erőfeszítéseket kíván meg, hogy az már szinte egy kétszemélyes kötéltánchoz hasonlatos. Ez a nagy erőfeszítéseket követelő, az egész párkapcsolaton végigvonuló bűvészmutatvány soha korábban nem jelentett oly általános problémát, mint ma. És a helyzet a jövőben sem lesz egyszerűbb, hiszen az egyenjogúsítás előrehaladásával az utánunk következő generációk egyre fokozottabban fognak e kérdésekkel és követelményekkel szembekerülni.

És ez még csak egyike a párkapcsolatok különféle aspektusainak, ami ugyanakkor rávilágít arra, hogy a nemek szerelmi játéka és háborúja mögött egy e viszonyoktól teljesen idegen, rejtett, mindenféle erotikát és nemi vonatkozást nélkülöző ellentmondás, tudniillik *a munkaerőpiac és a párkapcsolat követelményei között feszülő ellentmondás* áll, ami igen sokféle téma kapcsán érezteti hatását (család, házasság, anyaság, apaság, barátságok stb.). A munkaerőpiac eszményképe *a tökéletesen mobil egyén* (legyen férfi vagy nő), aki tudatosan flexibilis, jól használható, teljesítmény-centrikus és versenyszellemű munkavállalóvá formálja magát, és aki a munkaerőpiac éppen aktuális keresleti és kínálati kívánalmai alapján költözik, vándorol, repül ide és oda, az emberi kapcsolataira, egzisztenciájának alapjaira és identitására való mindenféle tekintet nélkül.

Az individualizálódás kifejezése tehát egy meghasonlott, Janus-arcú folyamatra utal, vagy még inkább egy olyan társadalmi átalakulásra, amelynek ellentmondásos többértelműsége ugyan folyamatosan magyarázatra szorul, de fogalmi explikációkkal nem feloldható. Az individualizáció egyik oldalán a szabadság és az egyéni döntések állnak, a másikon pedig a kényszerek és a belsővé tett piaci követelmények végrehajtása. Egyfelől tehát mindenki önmagáért felelős, másrészről viszont mindenki olyan körülményektől függ, amelyekre egyénekként egyáltalán nincs ráhatása, amelyek tehát teljesen függetlenek tőle. Épp ezek az egyéniesedést és elszigetelődést eredményező körülmények azok, amelyek egyúttal új és újfajta függőségeket is létrehoznak: *az egzisztenciánk standardizálása érdekében önmagunkon gyakorolt kényszereket*. A szabaddá tett egyének függő helyzetbe kerülnek a munkaerőpiaccal, és *ebből kifolyólag* a következő tényezőkkel szemben is: iskolai végzettség, társadalompolitikai szabályozások, különféle szociális juttatások, tömegközlekedés, óvodai férőhelyek, nyugdíjmodellek vagy diákhitel-kifizetések stb.

Másképp megfogalmazva: a házasság és család tradicionális formája, valamint az a családdal és házassággal összefüggő küszködés, ami az individualizáció korszakának körülményeire jellemző, nem úgy állnak szemben egymással, mint kényszer és szabadság. Szabadság és kényszer bizonyos kombinációját ugyanezen két elemnek egy másféle

elegye váltja fel. A kényszer és a szabadság ezen új keveréke ugyanakkor fiatalosabb és attraktívabb színben tűnik fel, korszerűbbnek hat, amit már az a tény is mutat, hogy minden irritáló körülmény ellenére szinte senki sem akarja, hogy *neki magának* kelljen visszatérnie a korábbi modellhez. Ugyan sok férfi szeretné visszatekerni az idő kerekét, de nem önmaga, hanem csak *a nők számára*.

A normák elhalványulnak, és elveszítik viselkedést irányító hatalmukat. Korábban szinte automatikusan, mindenféle reflexió nélkül cselekedtek az emberek, ezzel szemben ma egyre több dolgot kell megbeszélniük, megindokolniuk és megtárgyalniuk – az így létrejövő megegyezések azonban törékenyebbek, mindig fel lehet mondani őket. Minden „diszkurzívvá" válik. Az értékek jól indokolható és folyamatos átértékelése által a mindennapokkal kapcsolatos jelentőségtulajdonítások hol ezt, hol azt a szempontot emelik ki. Mint ahogy a szélkakas fordul a változó széliránnyal, úgy a gondolkodási szokások átalakulásával és a párkapcsolatok dinamikájával vagy váltakozásával a relevanciák is folyamatosan átalakulnak. Legfőbb reményünk az intimitás: olyan színészek vagyunk, akik ezt gyakorolják, adják elő és tükrözik vissza. Viszont mi vagyunk önmagunk nézői, rendezői és kritikusai is egyben. E komplex szerepkörben azonban nem tudunk olyan gyorsan megállapodásokat kötni, ahogyan arra szükség lenne – e megegyezések egyébként is hamisnak, igazságtalannak vagy ideiglenesnek mutatkozhatnak az egyik vagy másik szemszögből. Oly nehézségeket tud ez okozni, hogy már a merev struktúrákhoz, a vagy-vagy logika régi-új hamis egyértelműségéhez való visszamenekülés is szinte megváltásként hathat a maga kategorikusságával („vita befejezve!", „slussz-passz!", „punktum!").

Az így létrejövő sokszínűség az egymással ellentétes igazságok virágjait hajtja ki. Ami korábban tiltott volt, mára kipróbálttá és mindennapivá vált. Ez pedig továbbgyűrűzik, és ott is kételyeket ébreszt, ahol még hinni látszottunk a régi bizonyosságokban. A sokféleség toleranciát igényel – ugyanakkor kétségtelen, hogy az ellentétes perspektívából szemlélve nem más, mint *anómia*, szabálynélküliség, erkölcsi anarchia, amit erős kézzel kell leküzdeni. A Németországban is erősödő „régi szép időket" visszasíró mozgalmak ezért nem csak az anyagi hátrányokra és a lecsúszási félelmekre, hanem a kultúra mélyrétegeivel kapcsolatos elbizonytalanodásra adott reakciók is egyben. Az individualizációs folyamatok következtében ezek a bizonytalanságok beszivárognak a hétköznapi élet minden sarkába és szegletébe, ahol kifejtik, illetve ahonnan kisugározzák hatásukat. E mozgalmakban a túlspilázott normavallás jut szóhoz, mely még akkor is a nemek hierarchiájának a hétköznapok szintjén is megfigyelhető felbomlása ellen irányul, ha expliciten csupán a haza és a nemzet megmentését tűzik zászlajukra.

NEM LÉTEZETT MINDIG IS INDIVIDUALIZÁCIÓ?

Sokakban felmerülhet a kérdés: nem létezett mindig is individualizáció? Például a görögöknél (Foucault [1984] 2001), a reneszánszban (Burckhardt [1860] 1978) vagy a középkori udvari társadalmakban (Elias [1939] 2004)?[4] Az ugyan igaz, hogy az általában vett individualizáció nem valami új jelenség, ami a világon egyedülállónak tekintett jólétet biztosító NSZK-ban ütötte fel először a fejét, azonban ha elmozdulunk a fogalom általános szintjéről, akkor világossá válik, hogy a korábbiakkal látszólag azonosnak tűnő mai folyamatok valójában valami mást képviselnek, amit még talán nem is sikerült fogalmilag megfelelően megragadnunk. A jelenbeli individualizációs hullám újdonsága abban áll, hogy *tömegeket érint,* és szinte minden területen kifejti *szisztematikus hatását*. A gazdag nyugati társadalmakban bontakozik ki a hosszú távú *modernizációs folyamatok* mellékhatásaként. Egyfajta *munkaerőpiaci* individualizálódásról beszélhetünk. Így nem a legendás polgári individuum hirtelen feltámadásának vagyunk tanúi, miután kimúlását már sokszorosan dokumentálták. Míg korábban csupán az elitek kis csoportjai engedhették meg maguknak az egyéni önmegvalósítás luxusát, addig ma az individualizációs folyamatokban rejlő „kockázatos lehetőségek" (Keupp 1988) *demokratizálódása* megy végbe. Vagy még élesebben megfogalmazva: e lehetőségeket társadalmilag termelik a jólét, az oktatás, a jogrendszer és a mobilitás összjátékában.

Az NSZK-ban a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő csoportoknak is „látványosan, átfogóan és társadalomtörténeti szempontból forradalmian" javult az életszínvonala (Mooser 1983: 186); ez még akkor is igaz, ha az utóbbi évtizedben a növekvő munkanélküliség hatására lecsúszási folyamatok is elindultak. Míg a korábbi generációk tagjai gyakran nem ismertek mást, mint a túlélésért folytatott mindennapi küzdelmet, a szegénység és az éhség egyhangú körforgását, addig ma a társadalom széles csoportjai érték el azt az életszínvonalat, ami már nagyobb játékteret biztosít az egyéni cselekvések és az élet alakítása számára (mindezt a jövedelmi egyenlőtlenségek továbbélése, sőt kiéleződése mellett). Emellett aligha lehet túlbecsülni az oktatási rendszer hetvenes évek

4 A fenti szerzők mellett megemlítendő még Max Weber ([1904–1905] 1982) is, aki szerint a kálvinizmus feloldotta az üdvözüléssel kapcsolatos hagyományos vallási bizonyosságokat. Az evilági aszkézis azt a kényszert jelentette, hogy az emberek önmaguk érdekében lépjenek fel, hogy a módszeres életvezetés által alávessék a természetet, és felhalmozzák a jószágokat. Simmel ([1900] 2004) az individualizáció fő motorjának a pénzgazdálkodást tartja, amely felnyitja a korábban zárt társadalmi köröket, és új minta alapján rendezi el őket. Jól látható, hogy az individualizáció témája a különböző korszakok és társadalomelméletek kapcsán egészen napjainkig végigkövethető.

óta végbement kiszélesítésének jelentőségét, főleg a nőkre gyakorolt következményei miatt. „A nőkérdés akkor merült fel, amikor az első nő megtanult olvasni" (von Ebner-Eschenbacht idézi Brinker-Gabler 1979: 17). Az oktatás több okból kifolyólag is kivezeti őket csapdahelyzetükből: elősegíti a szakmai előmenetelt, és így lehetővé teszi a szűk kereteket szabó háziasszonyi létből való kitörést; megfosztja a foglalkozásbeli egyenlőtlenségeket legitimitásuktól; erősíti az öntudatot, és növeli az önérvényesítés képességét a megtagadott lehetőségek minden vitás területén; és ha a nők saját maguk keresik meg pénzüket, erősödik a házasságon belüli helyzetük, másfelől pedig megszabadulnak attól a kényszertől, hogy pusztán egzisztenciájuk biztosítása érdekében lépjenek házasságra, és maradjanak meg e kapcsolatban. Mindez nem szüntette meg az egyenlőtlenségeket, de fokozott érzékenységet alakított ki velük szemben, ami által vitathatóvá, megalapozhatatlanná, zavaróvá és átpolitizálttá váltak.[5]

Nem teljesen alaptalanul fogalmazhatnák meg sokan azt a kifogást is, miszerint egyes esetekből próbálunk meg nem kielégítő eszközökkel általános következtetéseket levonni, és túl nagy jelentőséget tulajdonítunk bizonyos kisebbségek léthelyzetének, amit általánosként tüntetünk fel, így járulván hozzá e kisebbségi körülmények többségi helyzetekké való átalakulásához. Azonban az individualizáció a mi értelmezésünk szerint nem egy egyszeri esemény, ami mindenkit azonnal magával ragad, hanem hosszú távú történelmi folyamatok terméke, ami bizonyos területeket előbb, másokat pedig később kerít hatalmába. Emiatt van az, hogy az individualizációs folyamatok leírása egyeseknek a távoli jövő megjóslását, mások számára pedig a jól ismert mindennapok visszaadását jelenti. A müncheni, berlini vagy frankfurti helyzet (vagyis a legkarakteresebb individualizációs vonásokat mutató[6] nagyvárosok esete) egészen más, mint amit Kelet-Frízföldön, Közép-Frankföldön vagy Felső-Bajorországban figyelhetünk meg.[7] És éppúgy, ahogy a kései ipari társadalmakban is létezik még kézműipari és mezőgazdasági termelés, illetve az ezekre

5 Az említett tényezők mellett az eljogiasítás tendenciái, a jóléti állam szabályozásai, a tradicionális lakáskörülmények és lakókörnyezetek felbomlása, a munkaidő csökkenése említendő még e szempontból (Beck [1986] 2003: 138-tól). Az individualizáció fogalmának többértelműsége és felkapottsága egyúttal arra is rámutat, hogy mennyire elbizonytalanodott társadalmunk a társadalmi struktúra értelmezésével kapcsolatban. Ez az a kifejezés, ami leginkább kifejezi a régi típusú társadalmi egyenlőtlenségek elhalványulását, és az új, diffúz, nehezebben értelmezhető egyenlőtlenségek kialakulását (vö. Beck [1983] 1999; Kreckel 1983; Berger és Hradil 1990).

6 Ez például az egyfős háztartások aránya alapján állapítható meg.

7 „Az individualizációs folyamat eltérő sebességgel, és nem is feltétlenül azonos irányultsággal megy végbe a különböző miliőkben", ahogy azt Burkart et al. részletesen is bemutatták (1989: 256, továbbá 11–12, 61, 195, 259).

épülő életformák is túléltek, úgy a nagymértékben individualizálódott országokban, régiókban és városokban is fennmaradtak osztálykultúrák, ép házasságok és kiscsaládok. Épp annyira jogos ma individualizált társadalomról beszélni, mint amennyire megalapozott volt ipari társadalomról beszélni a 19. században, amikor még mindenütt jelen voltak feudális és rendi elemek is: a trend az igazán fontos, és annak a fokozódó modernizációval összefüggő rendszeressége.

Ha így szemléljük a dolgot, akkor nem „a" valóságról van szó, hanem a „nem egyidejű egyidejűségéről", amit a megfigyelők hol így, hol úgy értelmeznek, amiből hol egy ilyen, hol egy azzal ellentétes összképet alakítanak ki. Manapság heves viták folynak arról, hogy mi is jellemzi inkább a jelenbeli társadalomfejlődést, a kontinuitás vagy az éles irányváltás – a valóság pedig jó üzletemberként mindkét tábor számára szállít muníciót. Daniel Yankelovich USA-val kapcsolatos leírása Németország esetében is megállja a helyét:

> „Az amerikaiak életében egyszerre van jelen a kontinuitás és a messzemenő átalakulás. Az amerikai kultúra sokszorosan összetett, így könnyű dolga van annak a megfigyelőnek, aki stabilitását szeretné kiemelni, és fordítva: szintén könnyű lenne felhívni a figyelmet az amerikaiak életének változó természetére. A döntő kérdés azonban az, hogy a fontos dolgok ugyanazok maradtak-e, vagy megváltoztak? Amennyiben e fontos dolgok átalakultak, […] úgy előbb-utóbb át fogják törni a kultúra határait, és átsugároznak a gazdaság és a politika területeire is. És amennyiben a változások valóban fajsúlyosak, úgy jelentős mértékben meg fogják törni az élettapasztalatok kontinuitását" (Yankelovichot idézi Zoll et al. 1989: 12).

Az általunk megrajzolt kép tudatosan nem kiegyensúlyozott. Inkább a maguknak utat törő új jelenségek és folyamatok állnak a középpontban, semmint a jól ismert régiek. Inkább a konfliktusokra és a válságokra koncentrálunk, kevésbé a harmóniára és a jól elrendezett viszonyokra. A turbulenciák és a feszültségek azok, amik a leginkább sújtják az embereket, és amelyek a legtöbb kérdés feltevésére ösztönöznek. Heinrich Mann írta egy helyen, hogy „egy teljesen boldog korszaknak nem lenne szüksége irodalomra" (idézi Wander 1979: 8). Tegyük hozzá: szociológiára sem.

Az is meglehet, hogy ez a könyv valójában két könyvet, ugyanazon „tárgy" két különböző változatát tartalmazza (amennyiben egyáltalán „tárgyilagos" maga a kötet). Nem próbáltuk meg eltakarni vagy eltussolni azokat az ellentétes nézőpontokat és véleménykülönbségeket, amelyek számos beszélgetésünk és közös tapasztalataink alapján a könyv egyes fejezeteiben csapódtak le.[8] Ebből tartalmi átfedések, gondolati körkörösség és ismétlődések is származnak – ezt azonban tudomásul kellett vennünk (anélkül, hogy az

8 A könyv egyes fejezeteit külön-külön jegyzik a szerzők – *a ford.*

emiatt megfogalmazható kritika jogosságát elvitatnánk), mert ily módon egyértelműen napvilágra kerül és könnyebben a kritika tárgyává tehető az érvelésünkben rejlő ideiglenesség, ösztönös megsejtés és merészség. Egyébként is: ha ketten, de azonos szemszögből, azonos vonalvezetéssel írtunk volna a kaotikus szerelmi viszonyokról, az olyan lett volna, mintha az eszkimók nyelvét bermudanadrágban akarná valaki feltérképezni.

Eljárásmódunknak nyilvánvaló veszélyei is vannak. Ivan Illich írta le más összefüggésben azt, ami tehertételként a mi olvasóinkat is sújtja: „úgy képzeljék el eljárásunkat, mintha hat különböző útvonalon másznánk fel ugyanarra a csúcsra, vagy mintha hat különböző módon söprögetnénk össze ugyanazt a kupacot. Egyesek Önök közül talán azt is gondolhatják: folyamatosan csúszunk le, hogy minden egyes alkalommal ugyanabban a mélységben, a pokolban végezzük, csak éppen mindig más [. . .] útvonalon szállunk alá" (Illich 1985: 18).

Fordította: Berger Viktor

HIVATKOZOTT IRODALOM

Beck, Ulrich ([1983] 1999): Túl renden és osztályon? In: *A társadalmi rétegződés komponensei.* Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum: 418–468.

Beck, Ulrich ([1986] 2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.

Beck-Gernsheim, Elisabeth (1983): Vom „Dasein für andere" zum Anspruch auf ein Stück „eigenes Leben" – Individualisierungsprozesse im weiblichen Lebenszusammenhang. In: *Soziale Welt,* Vol. 34., No. 3.: 307–341.

Berger, Peter A. (1986): *Entstrukturierte Klassengesellschaft? Klassenbildung und Strukturen sozialer Ungleichheit im historischen Wandel.* Westdeutscher Verlag.

Berger, Peter A. – Hradil, Stefan (1990): Die Modernisierung sozialer Ungleichheit – und die neuen Konturen ihrer Erforschung. In: *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt Sonderband 7.* Szerk.: Uők. Otto Schwartz & Co.: 3–24.

Brinker-Gabler, Gisela (szerk.) (1979): *Frauenarbeit und Beruf. Frühe Texte von Lily Braun, Clara Zetkin, Ricarda Huch, Alice Salomon.* Fischer.

Brose, Hans-Georg – Hildenbrand, Bruno (szerk.) (1988): *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende.* Leske und Budrich.

Burckhardt, Jakob ([1860] 1978): *A reneszánsz Itáliában.* Képzőművészeti Alap.

Burkart, Günter – Fietze, Beate – Kohli, Martin (szerk.) (1989): *Liebe, Ehe, Elternschaft. Eine qualitative Untersuchung über den Bedeutungswandel von Paarbeziehungen*

und seine demographischen Konsequenzen. Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung.
Dörre, Klaus (1987): *Risiko-Kapitalismus – Zur Kritik Ulrich Becks „Weg in eine andere Moderne".* Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft.
Elias, Norbert ([1939] 2004): *A civilizáció folyamata.* Gondolat.
Esser, Hartmut (1989): Verfällt die soziologische Methode? In: *Soziale Welt,* Vol. 40., No. 1–2.: 57–75.
Foucault, Michel ([1984] 2001): *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal.* Atlantisz.
Flitner, Andreas (1987): Zerbrechliche Zukunft. In: *Für das Leben – oder für die Schule? Pädagogische und politische Essays*. Beltz: 211–219.
Habermas, Jürgen (1988): *Nachmetaphysisches Denken – Philosophische Aufsätze.* Suhrkamp. [Magyarul részletek: Eltolódik a modernség horizontja. A metafizikus gondolkodás szempontjai. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, 1994: 349–357; 358–386.]
Heitmeyer, Wilhelm – Möller, Kurt (1988): Milieu-Einbindung und Milieu-Erosion als individuelles Sozialisationsproblem. In: *Zeitschrift für erziehungswissenschaftliche Forschung,* Vol. 22., No. 3–4.: 115–144.
Hennig, Christoph (1989): *Die Entfesselung der Seele – Romantischer Idealismus in den deutschen Alternativkulturen.* Campus.
Honneth, Axel (1988): Soziologie. Eine Kolumne. In: *Merkur,* No. 470.: 315–319.
Hornstein, Walter (1988): Jugend. Strukturwandel im gesellschaftlichen Wandlungsprozess. In: *Sozialstruktur im Umbruch. Karl Martin Bolte zum 60. Geburtstag.* Szerk.: Hradil, Stefan. Leske und Budrich: 323–342.
Illich, Ivan (1985): Einführung in die Kulturgeschichte der Knappheit. In: *Wider den Turmbau zu Babel. Disput mit Ivan Illich.* Szerk.: Pfürtner, Stephan H. Rowohlt: 12–31.
Joas, Hans (1988): Das Risiko der Gegenwartsdiagnose. Über Ulrich Becks „Risikogesellschaft". In: *Soziologische Revue,* Vol. 11., No. 1.: 1–6.
Keupp, Heiner (1988): *Riskante Chancen. Das Subjekt zwischen Psychokultur und Selbstorganisation.* Asanger.
Keupp, Heiner – Bilden, Helga (1989): Geschlechtsverhältnis und Individualität im gesellschaftlichen Umbruch. In: *Verunsicherungen. Das Subjekt im gesellschaftlichen Wandel.* Szerk.: Uők. Verlag für Psychologie Hogrefe: 19–46.
Klages, Helmut (1988): *Wertedynamik – Über die Wandelbarkeit des Selbstverständlichen.* Edition Interfrom.
Kohli, Martin (1988): Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* Vol. 40., No. 1.: 33–54.
Kreckel, Reinhard (szerk.) (1983): *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2.* Otto Schwartz & Co.

Lau, Christoph (1988): Gesellschaftliche Individualisierung und Wertewandel. In: *Wertewandel – Faktum oder Fiktion? Bestandsaufnahmen und Diagnosen aus kultursoziologischer Sicht*. Szerk.: Luthe, Heinz Otto – Meulemann, Heiner. Campus: 217–234.

Ley, Katharina (1984): Von Normal- zur Wahlbiographie. Interpretationen erzählter Lebensgeschichten von Frauen. In: *Biographie und soziale Wirklichkeit.* Szerk.: Kohli, Martin – Robert, Günther. J. B. Metzler: 239–260.

Luhmann, Niklas ([1982] 1997): *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról.* Jószöveg.

Mooser, Josef (1983): Auflösung der proletarischen Milieus. Klassenbindung und Individualisierung in der Arbeiterschaft vom Kaiserreich bis in die Bundesrepublik. In: *Soziale Welt,* Vol. 34., No. 3.: 43–51.

Motive zu dem Entwurfe eines bürgerlichen Gesetzbuches für das Deutsche Reich. Band IV. (1888). Amtliche Ausgabe. Interneten: http://www.archive.org/details/motivezudementw02germgoog (Letöltve: 2011.06.05.).

Neckel, Sighard (1989): Individualisierung und Theorie der Klassen. Zwischenbemerkungen im Paradigmastreit. In: *Prokla,* No. 76.: 51–59.

Ritsert, Jürgen (1987): Braucht die soziologie den Begriff der Klasse? Über Webers Klassentheorie und neuere Versuche, sie loszuwerden. In: *Leviathan,* Vol. 16., No. 1.: 4–38.

Rosenmayr, Leopold (1985): *Die späte Freiheit. Das Alter – ein Stück bewußt gelebten Lebens.* Wolf Jobst Siedler Verlag.

Simmel, Georg ([1900] 2004): *A pénz filozófiája.* Osiris.

Wahl, Klaus (1989): *Die Modernisierungsfalle – Gesellschaft, Selbstbewußtsein und Gewalt.* Suhrkamp.

Wander, Maxie (1979): *„Guten Morgen, du Schöne". Frauen in der DDR. Protokolle.* Luchterhand.

Weber, Max ([1904] 1982): *A* protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Gondolat: 7–290.

Weymann, Ansgar (1989): Handlungsspielräume im Lebenslauf. Ein Essay zur einführung. In: *Handlungsspielräume. Untersuchungen zur Individualisierung und Institutionalisierung von Lebensläufen in der Moderne.* Szerk.: Uő. Ferdinand Enke.

von Wysocki, Gisela (2000):*Die Fröste der Freiheit.* Syndikat.

Zoll, Rainer – Bents, Henri – Brauer, Heinz – Flieger, Jutta – Neumann, Enno – Oechsle, Mechtild (1989): *„Nicht so wie unsere Eltern!" Ein neues kulturelles Modell?* Westdeutscher Verlag.